

ЯВИЩЕ МЕТАФОРИЗАЦІЇ У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ ГРУПІ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ГОРОДНІХ КУЛЬТУР

Т.А.Марченко

Мета цієї розвідки – показати процес метафоризації лексичних одиниць на позначення назв городніх культур на сучасному етапі їх функціонування в українській літературній мові, визначити основні причини метафоризації цієї лексико-семантичної групи.

Ключові слова: метафора, лексико-семантична група, назви городніх культур, вторинна номінація, семантика, асоціативні зв'язки.

Дослідження лексичного складу української мови полягає у постійному аналізі будь-якої лексико-семантичної групи (ЛСГ), що, у свою чергу, сприяє розвитку всього лексичного складу мови. **Актуальним** залишається якнайповніший опис та характеристика кожної системи української лексики на сучасному етапі функціонування мови.

Назви городніх культур – багатий матеріал для розгляду з боку функціонування у термінологічній системі української мови, а також як ЛСГ, елементи якої постійно використовуються у художній літературі та живому мовленні для вираження різних ознак предметів, явищ, людей тощо.

Якщо “природа метафоричних переносів у термінології потребує ґрунтовного вивчення” [3, с. 16], то й позатермінологічне використання лексичних одиниць у метафоричному значенні викликає неабиякий інтерес, особливо при розгляді питання про природу метафоризації.

Дослідженням теорії метафори займалися багато вчених (Н.Арутюнова, М.Блек, Л.Богданова, В.Виноградов, Е.Кассіер, В.Телія, Д.Шмельов, Г. Фреге та ін.), які використовували різні концепції (семантичну, функціональну, когнітивну). Проте остаточної природи метафори не визначено, оскільки проблема лежить у площинах декількох наук: філософії, психології, лінгвістики, психолінгвістики тощо: “Метафора - це марення, сон мови (dreamwork of language), вона на відміну від звичайного слововживання дає прозріння, вона проникає до суті речей” [5, с. 173-174]; “Метафора передбачає певну схожість між ознаками її семантичних референтів, оскільки вона має бути зрозумілою, а з іншого боку, - несхожість між ними, бо метафора має створювати певний новий зміст, тобто володіти сугестивністю” [5, с.359].

Метафора найширше реалізується у мові художньої літератури. Такі художні засоби мови, як «метафори, метонімії, гіперболи і т.п., дають підстави, помічаючи схожість або суміжність між гетерогенними сутностями, встановлювати їхню аналогію, і перш за все між елементами фізично сприйнятої дійсності та невидимим світом ідей, пристрастей, а також різного роду абстрактними поняттями» [4, с.183].

Як зазначає В.Телія, метафора – це “троп, як “іносказання” (у найширшому розумінні цього терміна), викликає ряд асоціацій, через який дійсність, що сприймається свідомістю, втілюється у мовній формі” [4, с.104], яка і є предметом дослідження.

Виникнення метафори відбувається за такими принципами:

1. Принцип вторинної номінації (метафоричність пов'язана з переносним (вторинним) значенням);
2. Антропометричний принцип (“людина – міра усіх речей”).

Унаслідок дії цих двох основних принципів метафора стає результатом мовленнєвої діяльності, що додає семантичне членування, унікальне для кожної мови. В.Телія розглядає метафору як модель, що виконує у мові функцію, подібну до словотвірної та синтаксичної.

Лексико-семантична група на позначення назв городніх культур містить лексеми, які за своїм походженням давні, але активно використовуються в сучасній мові (*біб, кріп, горох, капуста* тощо) і мають значення, які виникли внаслідок метафоричного перенесення ознак.

Питанням дослідження цієї ЛСГ як підсистеми ботанічної номенклатурної лексики займалися українські вчені: Й. Дзендзелівський, Я.Закревська, Г.Козачук, Л.Симоненко, А.Шамота та ін., які у своїх працях приділяли велику увагу семантичній мотивації цих лексичних одиниць, що є базовим матеріалом для з'ясування причин вторинної номінації, тобто основою для появи метафоричності у цій ЛСГ.

На думку А. Шамоти, саме семантичний аналіз “становить значний інтерес як для етимологічних розвідок, так і для постановки і розв'язання проблем загальнотеоретичного плану: питання співвідношення мови і дійсності, конкретного і абстрактного, сутності і явища, історичного й логічного у ботанічній номенклатурі, питання принципів найменування у результаті пізнання навколишньої дійсності” [8, с.3].

“До лексем з денотативно-конотативним типом експресивності належать і національно-самобутні слова-символи, які позначають особливі (а тому й експресивні) денотати; слова-фольклоризми... рута-мята, любисток, ... та ін. відображають не лише окремі фрагменти реального світу, а явища, осмислені через призму національно-культурного досвіду” [1, с.14]. До таких лексем у досліджуваній ЛСГ належить лексема *гарбуз*, яка метафоризується, розширює свою семантику завдяки асоціативним зв'язкам, які властиві для носіїв української мови: “метафоричні позначення, “вплітаючись” до концептуальної системи відображення світу, відображають її у відповідності до національно-культурних традицій” [4; 175], де при виникненні асоціації вибір лексичної одиниці відбувається на базі семантичної спорідненості: *піднести (дати) гарбуза* (відмова від вступу до шлюбу) - перс. *ḡarbuza*, *ḡarbuza* „диня” (букв. “ослячий огірок”); латинською мовою *cucurbitae caput pavere* означає “бути безтолковим”, що пояснює використання лексеми “гарбуз” на означення “нерозумної голови”. Власне, у самій семантиці лексеми “гарбуз” закладено ті ознаки, що у людській свідомості викликають неприємні асоціативні зв'язки: “Використання слів у художньому тексті в метафоричному значенні обумовлено трансформацією “слів-понять” до “слів-образів” [7, с.116].

На сучасному етапі лексеми на позначення назв городніх культур надзвичайно широко використовуються у мові тих авторів, які, продовжуючи літературні традиції кінця XIX – початку XX століть (твори І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, О. Кобилянської та ін.), створюють нові образи, розкриваючи потужний потенціал утворення метафоричних значень лексичних одиниць, що становлять одну з найдавніших ЛСГ української мови.

Назви городніх культур набувають метафоричного значення за таких умов:

1. При порівнянні (“метафора як процес завжди багатший, ніж звичайне порівняння” [4, с.183]):

– ознака схожості за формою: То я йому голову одірву, неначе поганенького *кавунця* від поживклої осінньої вудини (Осьм.); цибатий, з круглим, неначе кишинський *кавун*, обличчям; ніс приплесковатий, а на кінці одутлий та круглий, мов *волоська ріпа*; як *горох*, посипалися вони [сльози] у неї з очей (Панас Мирний); схожі на два *бобища* вуха (Майд.); моя голова, наче *кавун*, безпомічно заколихалася на воді; Мій ідеал краси – *цибулина*

(Роздоб.); довгий хвіст *хрону* (Осьм.); спокусливий пагорб *огірків*, пірамідка *помідорів*, мальовничий «колодязь», складений із *перцю* та *цибулі* (Роздоб.); дід *Гарбуз* (Осьмачка); *Кавун* та *Кавуниха*; груглий, як *картопля*, ніс; кругла, як *цибулька*; рибалку з таким здоровим носом, як *цибуля*, продражнили *Цибулею* (Н.-Лев.); віття *кروطу* (Тют.);

– ознака схожості за кількістю: Кажуть, раніше їх тут було як *гарбузів* у полі (Роздоб.); Звернули на стежину і пірнули у листаті джунглі *кукурудзи* (Білий); плантації *картоплі* (Пирк.);

– ознака схожості за кольором: вуха побуріли, як перестиглі *помідори* (Роздоб.); косився *буряковим* оком на здорового Гошку; вуса, схожі на припечені сонцем *кукурудзяні* чубики (Тютюн.); зуби, як біла *ріпа* (Н.-Лев.)

– ознака схожості за смаковими властивостями: Споглядаючи її [*цибулину*] хотілося борщу (Пирк.); Ти, Серьоже, як той стручок *перцю*: ще не пом’яв його, а він уже очі випікає (Тютюн.).

2. При виникненні асоціацій:

- образна метафора: а соціалісти хочать, щоб ми їли тільки печені *буряки* (у значенні “голодували”) (Осьм.);

- звукова асоціація: Жайворонок над головою міряв співом глибину неба, розсипав дрібні срібні *горошини*, пив прозору голубизну (Слап.); Голова стукнула, неначе хто кинув на лаву *гарбуза* (Н.-Лев.);

- смакові асоціації (пов’язані з родинними традиціями): *печена картопля зворушила* до сліз (Роздоб.); пахне хлібом, щойно спеченим на *капустяному листі*, *цибулею* (Тют.);

- асоціація, в основі якої відчуття запаху: Італія пахне теплими стиглими *помідорами* та *розмарином* (Пирк.); Мої сини неначе пахучі *васильки* на городі (Н.-Лев.).

3. За необхідності підсилення негативного ставлення, що пов’язано з семантикою лексеми *хрін*: **Хрін** – „*Armoracia Rusticana Gaertn., Mey. et Scherb.*”болг. хрен(ът), п. hrena, блудна назва, непевні зближення з нідерл. schrijnen „дряпати, пекти, зудити”, з давньоінд. ks.ārās „жагучий, їдкий”, грец. ξηρός „сухий”[2, IV, с.275]: Та *хрін* із нею, з цією дерев’яною коробкою! (Роздоб.); голосно граючи російську попку *хрінової* якості (Пирк.).

4. Контекстуальна метафора: “Розпізнання метафори – це розгадка і смислова інтерпретація тексту, безглузлого з логічної точки зору, але осмисленої при заміні раціонального його відображення на іноді навіть ірраціональну інтерпретацію, проте доступну людському сприйняттю світу завдяки мовній компетенції носіїв мови” [4, с.179]:

- туга за Батьківщиною, ностальгія за минулим: В іншому житті – горілка, а не віскі, оселедець, а не сардина з бляшанки! І *огірки*! І сіль! І сало! Й *редька*...; Я знаю, що ти пам’ятаєш смак печеної *картоплі*, що тебе кривдили – але ти вистояла (Роздоб.); знайде там малосольний *огірок*, надгризе його зі слізьми на очах і вкотре скаже: ніде нема так добре, як удома (Пирк.);

– частина цілого: От я по суботах і пишу до “Сільських вістей”, бо мені болить кожна *капуста*; Така от, дітки, *капуста*. Хоч зовсім спати не лягай (Пирк.);

– негативне ставлення до іноземного, нерідного: Товстою подошвою втоптавши в землю півпорції *картоплі фри*, заклич лідерів світу врятувати від смерті тих десятеро дітей, що помирають за секунду через виснаження (Пирк.);

– екзотично-сатиричне сприйняття дійсності: О, нагодуйте, нагодуйте вже *артишоком* українську інтелігенцію, благаю. Може, цей будяк збадьорить носіїв духовності? Дайте, дайте інтелігенції пучок *аспарагуса* (Пирк.);

– метафора зумовлена персоніфікацією: Якщо в салаті Шуба не дуже солодка морква, то *буряк* витягне ситуацію; *Артишок* буде колотися, якщо він досить дорослий; Фаршировані *помідори і баклажани, кабачки* прийшли до Східної Європи через турків; *Цибулина* самодостатня, як Будда; *Pina* може бути сучасною й елегантною; *Помідори* бліді, а *салат* ніколи не бачив денного світла; Справжній *борщ* і з могили підніме; завелися *листки салату* та *кружальця цибулі*; *Цибуля, петрушка, морква* старі знайомі; *Картоплеві* наркомани (Пирк.); *Червоний перець* у горілці дражнив його (Н.-Лев.); пузата *гарбузина* неначе навмисне висунулася на межу та шелестіла між собою (Коб.); На ній (цьогорічній *картоплині*) розсунулася молоденька шкірка, оголивши тверде рожеве черевце *земляної кульки* (Осьм.).

Особливістю ЛСГ на позначення назв городніх культур є також можливість виникнення вторинної номінації (а отже значить, і метафоризації) у похідних цієї системи: І далеке *кукурудзя* теж більшу половину свого листа не витримало кинуло на землю і тепер майже голим паличчям блищало проти сонця, а листям, що впало додолу, німотно являло жовтий смуток (Осьм.).

Таким чином, проаналізувавши назви городніх культур, вжиті у літературних творах, питання виникнення метафоризації залишається актуальним.

Широка метафоризація у ЛСГ на позначення назв городніх культур спричинена такими факторами:

- асоціативна передача дійсності за допомогою художньої метафори;
- стильова диференціація, трансформація лексеми до художнього стилю мови;
- розширення семантичних меж метафор;
- тенденція до спрощеного обмеженого часом спілкування.

Нові метафоричні значення, яких набули досліджувані лексичні одиниці, виконують у мові когнітивну та художньо-образну функції, а також здатні створювати концепції для номінації нових понять, що неминуче призводить до збагачення лексичної семантики.

METAPHOR PHENOMENON IN LEXICO-SEMANTIC GROUP OF VEGETABLE NAMES

T. Marchenko

This article is devoted to the phenomenon of metaphor in literary Ukrainian language. The names of vegetables in metaphoric meanings and the role of their semantics are being discussed. The article deals with the reasons of the metaphoric usage of the vegetable names in classical and modern literary works.

Key words: metaphor, lexico-semantic group, vegetable names, secondary nomination, semantics, associative connections.

ЯВЛЕНИЕ МЕТАФОРИЗАЦИИ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ГРУППЕ НАЗВАНИЙ ОВОЩНЫХ КУЛЬТУР

T. Марченко

Статья посвящена анализу явления метафоризации в современном украинском литературном языке. Дается характеристика метафорических значений и семантики названий овощных культур. Освещаются причины метафорического использования названий овощных культур в классических и современных литературных произведениях.

Ключевые слова: метафора, лексико-семантическая группа, названия овощных культур, вторичная номинация, семантика, ассоциативные связи.

СПИСОК УМОВНИХ СКРОЧЕНЬ

Коб. – Ольга Кобилянська
Майд. – Софія Майданська
Н.-Лев. – Іван Нечуй-Левицький
Осьм. – Тодось Осьмачка
Пирк. – Світлана Пиркало
Роздоб. – Ірен Роздобудько
Слап. – Василь Слапчук
Тют. – Григорій Тютюнник

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові/ Н. Бойко // Мовознавство. – 2002. - № 2-3. – С. 10-21.
2. Этимологический словарь русского языка /под ред. М.М. Фасмера. – В 4-х т. – М.: Русский язык, 1975.
3. Колесникова І. Принципи метафоричної номінації в термінології: об'єктивні та суб'єктивні чинники / І. Колесникова // Українська мова та література. – Число 20 (372). – 2004. – С.16-21.
4. Телия В. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира / В. Телия //Роль человеческого фактора в языке. – М., 1988. – С. 173-190.
5. Теория метафоры: Сборник статей /Под ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – 509с.
6. Ужченко Д. Семантико-структурні аспекти народження східноукраїнських фразеологізмів / Д. Ужченко // Мова і культура (Діалектологічні студії 2). – Львів, 2003. – С.167-173.
7. Фомина З. Слова с метафорической оценкой в эмотивном лексиконе немецкого и русского языков / З. Фомина // Актуальные проблемы сопоставительного изучения германских, романских и славянских языков: Тезисы докладов научной конференции. – Воронеж, 1998. – 141с.
8. Шамота А. Назви рослин в українській мові. – К.: Наук. дум., 1985. – 278с.

Надійшла до редакції 8 серпня 2008 р.